

Этиштин жак жана сан категорияларын салыштырып үйрөтүү маселелери

Этиштин жак жана сан категориялары, этиш сөздөрдүн жак, сан боюнча өзгөрүшү, өзбек жана кыргыз тилдеринин өзгөчөлүк жана жалпылык жактары, эксперименттик салыштыруулар, көнүгүүлөр системасы, тапшырмалар, натыйжалар.

Этиштин жак жана сан категориялары негизинен кыргыз тилинде кандай болсо, өзбек тилинде да дал ошондой. Жалпылап алганда жак таандык мүчөлөрдүн окшоштук жактары бар. Анткени кыргыз тилинде үч жак бар. Аны төмөндөгү таблицадан көрүүгө болот.

Жактар	Жекелик сан	Көптүк сан
I	Мен	Биз
II	Сен, сиз	Силер, сиздер
III	Ал	Алар

Дал эле ушундай кубулушту өзбек тилинде да карап көрөлү. өзбек тилинде да үч жак (шахс) бар. Алар төмөндөгүдөй көрүнүштө болот:

Жактар	Жекелик сан	Көптүк сан
I	Мен	Биз
II	Сен, сиз	Силер, сиздер
III	У	Улар

Булар формасы жагынан жактама ат атоочко тиешелүү белгилер менен берилди, анткени мындай форма алар үчүн жаңылык эмес, демек тез эле кабыл алуусуна шарт түзүлөт. Бул процесстен соң ат атоочторго кыймыл - аракетти билдирген этиш сөздөрдү улап, башкача айтканда, этиш сөздөрдүн жак боюнча өзгөрүү кубулушун карап чыгабыз. Мисалы,

I	баргам, баргамын;	барганбыз,
II	баргансын (сын), баргансыз;	баргансынар, баргансыздар,
III	барган;	барышкан.
Ушундай эле стилистикалык курулманы өзбек тилинде карап көрөлү:		
I	борганман;	борганмиз,
II	боргансан, боргансиз;	боргансилар, боргансизлар,
III	борган;	борганлар, боришган,

Өзбек тили менен кыргыз тилинин ортосундагы өзгөчөлүк жана окшоштук жактары, алардын контексттердеги ордуларынан да байкалат. Мисалы, Ал күнү мен да шаарга баргам. Силер чогулушка баргансынар. Алар концерке барышты.

Ушул эле контексттин өзбек тилиндегисин карап көрөлү. Мисалы, у куну мен хам борганман. Сизлар йиғилишга боргансизлар, улар концертга боришган. (борганлар, бориштилар)

Бул сүйлөмдөрдө өзүңүздөргө белгилүү болгондой жекелик же көптүк түрү каралган жок. Негизинен этиш сөздөрдүн бири-бирине жак боюнча окшоштук жагы гана каралды. Биз изилдө ишибизде шаардык жана айылдык мектептерде байкоо-

эксперименттик иштерин жүргүзгөнбүз. Этиштин жак категориясы боюнча балдар менен жүргүзүлгөн эксперимент көрсөткөндөй, эки тилдеги этиштин жак категориясы боюнча окшоштук, жалпылыктарын же тескерисинче, айырмачылык, өзгөчөлүк жактарынын бар экендиги анык болду. Алсак, өзбек мектептеринин 6-класстын окуучуларына берилген тапшырма боюнча төмөндөгүдөй көрсөткүчтөргө ээ болдук:

Жалал-Абад шаарындагы №7 орто мектебинин окуучуларынын иштеринен.

1. Этиш сөздөрдү жак боюнча бөлүштүрүп жазып чыккыла.

I	II	III	
Ойнодум	ойнодуң	ойноду	
Тердим	тердиң	терди	
Чуркадым	чуркадың	чуркады	
Жаздым	жаздың	жазды	
Бардым	бардың	барды	
Келдим	келдиң	келди	
Айттым	айттың	айтты	

Сузак району, Хамза атындагы №26 орто мектеби

I	II	III	
Кеттим	кеттиң	кетти	
Алдым	алдың	алды	
Кылдым	кылдың	кылды	
Салдым	салдың	салды	

Базар-Коргон району, Фрунзе атындагы №10 орто мектеби

I	II	III	
Барамын	барасың	барат	
Жүгүрөмүн	жүгүрөсүң	жүгүрөт	
Аламын	аласың	алат	
Коёмун	коёсуң	коёт	
Секиремин	секиресиң	секирет	

Ушул сыяктуу эле ишти эне тилине которуу менен салыштыруу методунун негизинде карап чыксак.

I	II	III	
Ўйнадим	ўйнадинг	ўйнади	
Тердим	тердинг	терди	
Чоптим	чоптинг	чопти	
Бордим	бординг	борди	
Кетдим	кетдинг	кетди	
Олдим	олдинг	олди	
Килдим	килдинг	килди	
Бораман	борасан	боради	
Йугураман	йугурасан	йугуради	
Қўяман	қўясан	қўяди	
Сакрайман	сакрайсанг	сакрайди	

Мында көрүнүп тургандай эң негизгиси кыргыз-өзбек тилдеринин танапташ тилдерден экендигин байкоо кыйын эмес.

Анткени, этиш сөздөрдүн эки тилде тең бирдей кызмат аткарышы, бирдей суроолорго жооп бериши, айрым сөздөрдүн стилистикалык, фонетикалык курулушу жагынан өтө жакын экендиги ачык эле байкалат.

Мисалы: Барамын -мын, мүчөсү
Бораман -ман, мүчөсү

Коёсун	-сың мүчөсү
Кўясан	-сан мүчөсү
Алдым	-ым, мүчөсү
Олдим	-им, мүчөсү
Тердиң	-ың, мүчөсү
Тердинг	-инг, мүчөсү

Жогорудан байкалгандай этиштин жакталышында жак мүчөлөрүнүн ролу жак боюнча өзгөрүү мүмкүнчүлүгү бар эки тилди бири-бирине дагы жакындатып жиберерин байкадык.

Ал эми тыбыштык жактан өзгөчөлүк болсо да, муундук жактан өзгөчөлүк байкалбайт. Мисалы: даярдайсың деген этиш сөздө 4 муун, ал эми өзбек тилиндеги тайёрлайсан деген сөздө да 4 муун бар. Бул жерде окшоштук байкалат. Эми болсо этиштердин составдык жактан түзүлүшү боюнча окшоштук жана өзгөчөлүк жактарын салыштырып карасак. Мисалы, *Кирип келе жатат, барып келдим, окуп жатасың*. Бул татаал этиштер эки же андан ашык сөздөрдөн туруп, жак таандык мүчөлөр эң акыркы компонентине гана уланып жазылат. Айрым бир татаал этиштердин биригип айтылган учурларын да байкоого болот.

Мисалы: бара жатат – баратат, келе жатат – келатат.

I	баратам	келатам,
II	баратасың	келатасың
III	баратат	келатат

Ушул эле этиш сөздөр көбүнчө бириктирилип жазылат да жөнөкөй этиш бойдон калат.

Мисалы,

I	боряпман	келяпман
II	боряпсан	келяпсан
III	боряпди	келяпди.

Ал эми айрым көмөкчү этиштер өзбек тилинде татаал этишти түзүп, жак боюнча жакталганда жак мүчө эң акыркы компонентке гана уланары белгилүү болду. Мисалы: *Отрафига стуллар терилген эди, ишга берилиши унинг одати эди. Сизларникига борган эдим. У ерга нимага борган эдинг?*¹ Кыргыз тилинде дал ушул контекст кандай болушун карап көрөлү. Мисалы, Айланасына стулдар коюлган эле. Ишке берилүү анын адаты эле. Силердикине барган элем. Ал жерге эмнеге барган элең? Мындай салыштыруулар өзбек тилинде да кыргыз тилиндегидей эле көмөкчү этиштерге мүчө улангандыгын байкай алдык.

Бир нече салыштыруулардан соң адамдардын ортосунда өз ара пикир алышууларда да өзгөчөлүктөр бар экендиги байкалды. Алсак, адамдар өз ара бири-бири менен пикир алышууда, негизинен үч тарап (жак) сүйлөөчү (I жак), тыңдоочу (II жак), (III жак) катышат. Ошондой эле кыймыл-аракетти билдирген сөздөр жекелик санда – (мен жаздым, сен жаздың, ал жазды); көптүк санда – (биз келдик, силер келдинер, (сиздер келдиниздер); алар келишти, келди) формасында колдонот.

Этиш сөздөрдүн жак жана сан боюнча өзгөрүшү этиштин жакталышы деп аталат жана ал этиштин морфологиялык негизги белгилеринин (категорияларынын) бири болуп эсептелет. Бирок, жак мүчөлөр менен баяндоочтук милдетти аткарган этиштер гана өзгөрөт. Андагы жак мүчөлөр булар:

I жактын жекелик жана көптүк түрдөгү толук формасы:

¹ Боробков А., Марьуфов З., Абдуллаев Й., Шермухамедов Т. “Ўзбек тили дарслиги”, I кism, фонетика, морфология, (5-6 синиф учун) Т., 1961.

- мын, - быз, (жазамын, жазабыз);

II жактын жекелик жана көптүк сандагы толук формасы:

- сын, - сыңар (барасын, барасыңар) ушул эле жактын сылык формасы: - сиз, -сыздар (окуйсуз, окуйсуздар);

III жак – т, (барат, келет). III жакта кыймыл-аракет бир гана формада кездешет. Кээде бул этиш сөздөргө уланган жак мүчөлөрдүн кыскартылган мүчөлөрү (формасы) да колдонулушу мүмкүн.

Мисалы: I жак –м, - к, (жаздым, жаздык);
II жак –ң, - нар, (окудуң, окудуңар); сылык формасы: -ңыз, - ңыздар, (бардыңыз, бардыңыздар);

III жакта болсо, эгерде этиш сөздөр учур чак менен айкын келер чактын III жагында турса гана –т, мүчөсү колдонулат. Мисалы: окуйт, окушат, жазат, жазышат.

Ал эми өзбек тилинде болсо жак, сан мүчөлөрү этиштин түрүнө карап эки түрдө кездешет. Жак, сан мүчөлөрүнүн биринчи түрү: - ди+м, - ди+нг, - ди+к, -ди+нгиз, -ди+лар; Экинчи түрү: -ман, -сан, -миз, -сиз, -ди+лар мүчөлөрү болуп эсептелет. Башкача айтканда ал төмөнкү таблицада көрсөтүлгөндөй көрүнүштө болушу мүмкүн:

жак	Жекелик сан	Көптүк сан
I	Мен ўқувдим	Биз ўқувдик
II	Сен ўқувдинг	Сиз ўқувдингиз
III	У ўқувди	Улар ўқувди (лар)
I	Мен борганман	Биз борганмиз
II	Сен боргансан	Сиз боргансиз
III	У борган	Улар борган (лар)

Демек, кыргыз тилиндеги -к, мүчөсү өзбек тилинде да бар. Ал эми экинчи жактын –ң, -нар мүчөлөрү өзбек тилинде фонетикалык өзгөчөлүккө ээ. Биз байкагандай –ң, мүчөсү өзбек тилинде -нг, тибиндеги эки тыбышты билдирет. Ал эми II жактын сылык түрүн билдирген –ңыз, мүчөсү өзбек тилинде II жактын көптүк түрүн билдирет. Мисалы, окудуңуз – ўкидингиз. II жактын көптүк түрүн уюштуруучу –нар, мүчөсү өзбек тилинде нг+лар формасында келип, көптүк түрүнүн –лар мүчөсү уланат.

Мисалы, окудуңар – ўкидинглар, бардыңар – бординглар.

Ошондой эле көптүк түрүнүн –лар, мүчөсү жогоруда келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай өзбек тилинде эч кандай өзгөрүү вариантка ээ эмес. Кыргыз тилинде үндүүлөрдүн үндөшүү закону абдан күчтүү болгондуктан –лар, мүчөсү 12 вариантка өзгөрүп колдонулат. Мына ушундай формасы менен да өзбек тилинен чоң өзгөчөлүккө ээ. III жакка тиешелүү –т, мүчөсү да, өзбек тилиндеги жак мүчөдөн айырмаланат. Мисалы, Ал жазат. У ёзади. Азыр сабак башталат. Озир дарс бошланади. Демек кыргыз тилинде –т, мүчөсү ошол бойдон өзгөрбөй колдонулат, ал эми өзбек тилинде –ди, болуп өзгөрөт. кандай этиш уланса деле –ди, формасынан эч өзгөрбөйт. Мисалы, барат – боради, кирет – киради, жазат – ёзади. Өзбек тилиндеги этиштердин жак боюнча жакталышын карап көрөлү.

I Мен келдим, = кел+ди+м, ол+ди+м
II Сен келдинг, = кел+ди+нг, ол+ди+нг
III У келди. = кел+ди, ол+ди

Этиштин жакталышынын өзгөчө формасын карап көргөнүбүздө төмөндөгүдөй абалда болду:

I Мен кўрганман, = кўр+ган+ман,
II Сен келдинг, = кўр+ган+сан,

III У келди. = кўр+ган.

Мындан көрүнүп тургандай кыргыз тилинде да III жакка эч кандай мүчө уланбай жазылат.

I Мен көрдүм, бастым, тарттым,

II Сен көрдүң, бастың, тарттың,

III У көрдү, басты, тартты.

Ал эми жардамчы этиштер уланганда жак мүчөлөр жардамчы этишке уланып жазылат.

I Мен айткан эдим, биз айткан эдик,

II Сен айткан эдинг, сиз айткан эдингиз

III У айткан эди, улар айткан (айтишган) эди (лар).

Ушул эле мисалдарды кыргыз тилинде карап көрөлү.

I Мен айткан элем, биз айткан элек,

II Сен айткан элең, сиз айткан элеңиз

Сиз айткан элеңиз, сиздер айткан элеңиз (дер)

III Ал айткан эле, алар айткан (айтышкан) эле.

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай этиш сөздөргө уланган жак мүчөлөрүндө айырмачылык бар экендиги байкалат. Этиш сөздөрдүн кыргыз тилине караганда өзбек тилинде сылык түрүндө көбүрөк колдонулушун билдик. Уланган жак мүчөлөрүндө фонетикалык жактан өзгөчөлүк бар экендигин көрдүк. Көптүктү билдирген – лар, мүчөсү II, III жакта өзгөрүүсүз колдонулгандыгын билдик. Демек өзбек тилинде -лар мүчөсүнүн бир гана варианты кездешет. Муну кыргыз тилиндеги сингармонизм мыйзамына тиешелүү деп айтууга болот. Жогорудагы окуучулардын күчү менен түзүлгөн кырдаалдык сүйлөм тизмектеринде этиштин милдетин аткарган сөздөргө анализ жасоо менен, окуучулардын этиш жөнүндөгү түшүнүгүн калыптандыруу жана өз ара бири-бири менен эркин пикир алышууга толук негиз бар. Анткени өзбек тилиндеги этиш сөздөр менен кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдү салыштырып үйрөтүү мына ушундай эле милдетти коёт. Бул процесс анализ-синтез методунун негизинде окутуп, үйрөтүлөт. Окутуунун мындай актуалдуу маселелерине астейдил көңүл коюп изилдөөгө мезгил жетти го деп ойлойбуз. Анткени, учурда тил маселесинин айланасында кеңшип жасай турган иштер арбын экендигин байкоо кыйын эмес.

Адабияттар

1. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Б., 1997.
2. Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., “Наука”, 1988.
3. Боробков А., Маръуфов З., Абдуллаев Й., Шермухамедов Т. “Ўзбек тили дарслиги”, I кism, фонетика, морфология, (5-6 синиф учун) Т., 1961.
4. Добаев К., Андабеков Ж., Молдоев А. Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуунун усулу. Каракол, 1992.
5. Дыйканов К. Өзбек жана кыргыз тилдеринин салыштырма фонетикасы. Ф., 1986.
6. Нурманов А., Расулов Р. “Ўзбек тили жадвалларда”, Т., 1993.